

Марина Панфьорова,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри конституційного та
адміністративного права факультету еконо-
міки та права

Національного транспортного університету
місто Київ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7901-862X>

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНИ ІХ – ХІХ СТ.СТ.

З урахуванням напрацювань сучасної вітчизняної історіографії відображено еволюцію нормативно-правового акта в системі джерел права України від виникнення до затвердження як основного джерела. Здійснено історико-правовий аналіз джерел права та їх співвідношення на різних етапах розвитку. Особливу увагу приділено матеріалам кодифікації та відповідності історичних аналогів сучасній класифікації джерел права. Зроблено висновок, що нормативно-правовий акт поступово стає основним джерелом права на території України з ХVІ ст. Його основними особливостями були: вплив звичаєвого права, вплив різних правових традицій і правових систем державних утворень, до складу яких входили українські землі в окремі періоди, запутаність, громіздкість та подекуди розбіжності з практикою.

Ключові слова: джерела права, нормативно-правовий акт, закон, звичай, кодифікація, нормативно-правовий договір.

Панфьорова М.

Еволюція нормативно-правового акта в системі источников права Украины ІХ – ХІХ вв.

С учетом наработок современной отечественной историографии освещена эволюция нормативно-правового акта в системе источников права Украины от появления до утверждения в качестве основного источника. Осуществлен историко-правовой анализ источников права и их соотношения на разных этапах развития. Особое внимание обращено на материалы кодификаций и соответствие исторических аналогов современной классификации источников права. Сделан вывод о том, что нормативно-правовой акт постепенно становится основным источником права на территории Украины с ХVІ в. Его основными особенностями были: влияние обычного права, влияние разных правовых традиций и правовых систем государственных образований, в состав которых входили украинские земли в отдельные периоды, запутанность, громоздкость и иногда расхождение с практикой.

Ключевые слова: источники права, нормативно-правовой акт, закон, обычай, кодификация, нормативно-правовой договор.

Panforova M.

Evolution of regulatory act in the system of sources of law of Ukraine of the IX - XIX centuries

Taking into account the achievements of modern domestic historiography, the evolution of the normative legal act in the system of sources of law of Ukraine from the appearance to the approval as the main source is covered. The historical and legal analysis of sources of law and their ratio at different stages of development is carried out. Particular attention is paid to the materials of codifications and compliance of historical analogues with the modern classification of sources of law. The purpose of the study was to identify the general patterns of its development and features that have been formed historically and have influenced the further development of the legal act in Ukraine. It is concluded that the legal act is gradually becoming the main source of law in Ukraine since the ХVІ century. For a long time, the normative legal act developed in close connection with legal custom. Certain aspects of civil law remained unresolved, leading to the formal recognition of customary law in rural areas throughout the period. At an early stage, the normative legal act was formed under the influence of the Byzantine legal tradition, from the ХVІ century was influenced by the Roman legal tradition in its Western European version and from the ХVІІІ century was in the sphere of influence of the Russian legal tradition. Its main features were: the influence of customary law, the influence of different legal traditions and legal systems of state entities, which included the Ukrainian lands in certain periods, confusion, cumbersome and sometimes divergence from practice.

Keywords: sources of law, normative legal act, law, custom, codification, normative legal contract.

Постановка проблеми. Процес становлення та розвитку державності незалежної України нерозривно пов'язаний із створенням значного масиву нормативно-правових актів (далі НПА). Це пояснюється тим, що будь-яка держава не може ефективно функціонувати без їх збалансованої системи. В умовах формування правової держави в Україні зростає значення соціальних регуляторів, особливою загострюється необхідність глибоко опанувати засади сучасного державо- та правотворення, краще розуміти передумови і чинники формування державно-правових традицій, зокрема щодо зростання ролі права та НПА як основної форми його зовнішнього виразу.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Окреслена тема має як теоретичний, так і історичний аспект і не була предметом комплексного дослідження. Науковці Б. Бачур, В. Рубаник досліджували окремі історичні правові інститути, врегульовані НПА. Крім цього у цих працях окреслено окремі періоди (М.Бедрій) або документи (Х. Майкут). У багатьох наукових працях розкрито питання щодо звичаєвого права в Україні (дослідження І. Усенка, Б. Бачура, М. Бедрія, Л. Кушинської). Незважаючи на те, що НПА не був в них об'єктом дослідження, про нього згадують у контексті звичаєвого права на різних етапах.

Значний обсяг матеріалу є в узагальнювальній роботі з історії права України І. Терлюка. В ній дослідник звернув увагу на характеристику інститутів та галузей права та їх закріплення здебільшого у кодифікованих збірках, проаналізувавши поетапно джерела права [1].

Багато цінних відомостей, що базуються на архівних джерелах та матеріалах кодифікацій дореволюційного права України, містяться у працях А. П. Ткача. Для обраної теми, зокрема, великий інтерес становлять посилання автора на «Экстракт из указов, инструкций и учреждений», останню збірку 1786 р., якою царський уряд припинив кодифікаційні роботи в Україні. На його підставі можна аналізувати правові норми з різних нормативно-правових актів, що зібрані в одному місці [2].

Щодо джерел права XVIII – першої половини XIX ст., то науковці В. Шандра і Д. Шигаль досліджували окремі регіони України, через відсутність єдиного комплексу джерел права для всієї території. Отже, обрана тема не була предметом окремого дослідження з історико-правової точки зору.

Метою дослідження є аналіз еволюції НПА в системі джерел права: від його виникнення до утвердження як провідного джерела, виявлення загальних закономірностей його розвитку та особливостей, що формувалися історично і мали вплив на подальший розвиток НПА в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на прийняте в теорії держави та права визначення нормативно-правового акта, зауважимо, що тривалий час його історичні форми не відповідали його сучасному розумінню, не поділялись на прийняті зараз види та не мали певної структури. Навіть такі терміни, як «закон», «конституція», «статут» мали зовсім інше значення. У всіх країнах на різних історичних етапах співвідношення джерел права змінювалося і залежало від історичних умов, рівня розвитку суспільства, форми держави і ступеня розвитку права. Україна не була винятком: процес розвитку відбувався поступово і нерівномірно через входження території України до складу різних держав з різними правовими традиціями.

Дослідники не дискутують щодо основного джерела права у феодальний період розвитку держави на території України – звичаєвого права. Воно, хоч і в меншому обсязі, але було чинним аж до XX ст. через роль общини (верві, копи) та прогалини у цивільних законах. Проте його роль на різних етапах розвитку не була однаковою.

Початок «конфліктів» звичаїв з НПА одні науковці відносять до VII – VIII ст., а інші – до VIII – IX ст., коли князі починають проводити власну політику, подекуди незважаючи на думку загалу [3, с. 50; 1, с. 16–17]. Хоча трапляються твердження про відсутність конфлікту, тому що законодавча діяльність князів не виходила за межі звичаєвого права, тлумачила його, але не створювала нових норм [4, с. 62]. Можливо, таке твердження пов'язано з тим, що не була врахована тривалість існування Київської Русі, або навчальний характер роботи. Найбільш обґрунтованою можна вважати точку зору, що «нормативно-правовий акт на українських землях зароджувався не як прояв владної сваволі князя, а як результат поступового правового розвитку, врахування практики застосування правових звичаїв та владних заходів, необхідних суспільству» [5, с. 180–181]. Тобто НПА розвивався у взаємодії з іншими джерелами права, насамперед зі звичаями.

До X ст. терміни «закон» та «звичай» були синонімами, підкреслюючи народну вказівку законодавцеві. Під поняттям «закон» розумівся загальнозживаний та санкціонований тип відносин, що передував розпорядженням офіційної влади [6, с. 92]. Існує думка, що розбіжності між «законом» та «звичаєм» ви-

никли, коли поширилось візантійське законодавство. Так, М. С. Грушевський погоджувався з цим, тому що це право «приходило на Русь у готових, писаних формулах і могло дати відповідь на нові запитання» [7, с. 29–30].

Поняття «закон» також не застосовувалося до князівських уставів та інших правових актів, тому що в народній свідомості воно стояло понад, йшло від Бога у формі заповідей Святого Письма, особливо після офіційного прийняття християнства. Крім того, до цього часу не було можливості оприлюднювати й контролювати виконанням князівських розпоряджень у формі уроків, уставів та поконів [1, с. 17, 20]. На думку Л. А. Кушинської, в слов'янських мовах поняття «закон» як рішення верховної влади в державі виникає лише в добу московського самодержавства. В пам'ятках права попередніх епох рішення органів державної влади називаються «уставами» й «правдою» [3, с. 67]. Їхньою характерною рисою є те, що вони регулювали лише певні сфери державного життя: судочинство, фінанси, відносини держави з церквою, залишаючи поза увагою значний масив приватного права, а їхня стабільність та загальнообов'язковість були відносними.

За період існування Київської Русі НПА був одним із впливових джерел у системі тогочасного права, здебільшого він походив від князя або князів, князівських з'їздів. В науковій літературі для НПА феодального періоду навіть є відповідник «княже право», що функціонувало у формі вже згаданих уставів, уроків, поконів та нормативно-правових угод – договорів князя з народом (віче), «рядів» або договорів князів між собою, хрестоцілувальних грамот [5, с. 180].

З моменту виходу першого збірника права – «Руської Правди» серед науковців велася дискусія щодо його походження, ролі та співвідношення тих чи інших норм та всього документа. Одні вважали його законодавчим документом, інші – збірником вже чинних звичаєво-правових норм [Там само, с. 30]. Звісно, в першому правовому збірнику були як норми звичаєвого права, так і князівське законодавство, які неодноразово змінювалися та доповнювалися. Більшість дослідників відносять «Руську Правду» до князівського законодавства, вплив якого простежувався до XVI – XVII ст.

Сучасна історико-правова наука виділяє XVI ст. як період, коли нормативно-правовий акт є основним джерелом права. Це не означає, що звичай вже ним не був, деякі вчені навіть вважають його і на цьому етапі провідним джерелом, але більш обґрунтованою здається думка, що законодавство Великого князівства Литовського еволюціонувало в межах загальноєвропейських правових принципів [8, с. 207]. Зокрема, Литовські статuti як збірки нормативно-правових актів створювалися за принципом пріоритету писаних законів та вирізнялися високим, як на той час, рівнем юридичної техніки: їх створювали юристи, вони мали структуру, багато юридичних термінів невідомих раніше. Лише в Статуті 1529 р. наявні відсилки судів до «старого звичаю», а Статут 1566 р. зовсім обходив питання щодо застосування іншого права [Там само, с. 209]. Третій Литовський статут був чинним у лівобережних та правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр. і українська адміністрація та російський Сенат вважали його «малоросійським правом» [9, с. 1, 8], тобто його фактично сприймали як новий рівень правового звичаю.

На особливу увагу заслуговує козацький період розвитку української державності, коли відбуваються значні зміни в джерелах права. В українській історіографії давню і стійку позицію займала думка про панування та визначну роль звичаєвого права в цей період. Не заглиблюючись у наукову дискусію, можна навести декілька аргументів сучасних авторитетних науковців, які суттєво змінюють її. Отже, «правова система Гетьманщини була заснована на русько-литовсько-польській правовій традиції, хоча і була пристосована до військово-адміністративного ладу. Традиції професійних судів і адвокатів, статутів і конституцій, правової літератури й освіти, станового самоврядування і недоторканості особи, врешті – власності» [8, с. 218].

З другої половини XVII ст., крім тих НПА, що все ще були чинними, до цієї категорії джерел додаються законодавчі акти автономної влади України та російське законодавство. До перших переважно належали акти гетьманської влади (універсали, ордери, листи, інструкції, декрети, грамоти), акти Військової канцелярії (універсали та укази підзаконного характеру) [2, с. 43]. Універсали гетьманів як джерела права за юридичною силою і значенням у суспільно-політичному житті дослідники прирівнюють до законів. І хоча вони були недосконалі з точки зору юридичної техніки, у зв'язку з тим, що в Україні діяли різноманітні за походженням джерела права і їхні норми нерідко суперечили одна іншій, значення законодавчих актів місцевої автономної влади дедалі зростало. У процесі проведення кодифікації укладачі збірників 1767 р. та 1786 р. майже третину посилянь зробили на вказане джерело [там само, с. 46–47].

На початку XVIII ст. збільшується кількість нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також загальноімперських законодавчих актів. Якщо у другій половині

XVII ст. в Росії видавалося по 36 указів на рік, то в першій половині XVIII ст. – по 160 указів [10, с. 217]. З них значна частина стосувалася України. Лише за першу чверть XVIII ст. в Російській імперії було прийнято більше 3200 нормативних актів [11, с. 117]. В Україні було запроваджено кілька сотень нових нормативних актів [2, с. 48]. Саме вони були основним джерелом права, регулювали найважливіші відносини.

У цей період формується структура законодавчого акта: вказуються вид, назва, констатуюча частина і сама постанова [12, с. 18]. Основними видами законодавчих актів царської влади були регламенти, статuti, установи, положення, зводи, накази, інструкції, визначення, укази, маніфести. Як і в інших системах, точно встановити різницю між названими формами нормативних актів дуже важко. Найбільш важливою і численною формою законів були іменні та сенатські укази, грамоти та визначення. Узгоджується процедура ухвалення законодавчого акта. Законодавчу ініціативу в цей період мають усі державні органи: імператор, Сенат, колегії, губернатори. За загальним правилом, закони затверджував імператор, у деяких випадках – Сенат, за відсутності монарха [2, с. 48].

З 20-х років XVIII ст. в Україні розпочалися кодифікаційні роботи. Кодифікатори використовували всі вищезазначені джерела та судову практику. В останній збірці 1786 р. були посилення на нормативні акти самодержавної влади (186), місцевої автономної влади (143) та польсько-литовської (118) [2, с. 136]. У «Зводі законів Російської імперії» у 1842 р. таких посилень вже не було, лише на території Чернігівської та Полтавської губерній передбачалася дія норм місцевого цивільного права (53 статті з 3979). Норми звичаєвого права зберігалися лише в сільських судах та враховувалися для вирішення окремих сторін сімейно-шлюбних, спадкових майнових відносин у разі неврегульованості питання законом [8, с. 231–233].

У Статуті цивільного судочинства 1864 р. застосування звичаїв дозволялося лише у випадках, що не врегульовувалися законом, або за наявності дозволу на їхнє застосування, що передбачено законом [13, с. 489].

Однією з особливостей застосування джерел права на українських землях з кінця XVIII – в XIX ст., на думку дослідників, був регіональний характер. На російській частині України в межах кожного історичного регіону було створено інститут генерал-губернатора, який міг на власний розсуд вирішувати багато питань, керуючись лише загальною тенденцією та правовими нормами, що діяли в цей період: вести гнучку політику з огляду на особливості регіону [14, с. 27]. Різні частини України вирізнялися певною специфікою, зокрема у привілеях станів, місцевих традиціях управління та в законодавстві [там само, 17]. Крім загальної закономірності правового регулювання цього періоду на всіх українських землях: прагнення імперської влади до централізації та уніфікації законодавства, темпи, перебіг та напрямки цього процесу мали суттєві відмінності.

Висновки. Отже, в окреслений період на території України тривалий час підґрунтям НПА було звичаєве право. Становлення НПА як джерела права починається під впливом візантійської традиції з часів Київської Русі, але з XVI ст. він набуває самостійного характеру з елементами західноєвропейських тенденцій. Вже через століття НПА мав формальні ознаки і був основним джерелом права. На його формування на українських землях в різний період впливали візантійська, римська, західноєвропейська та російська традиції. До кінця обраного періоду додається процедура прийняття, ускладнюється структура та види НПА. Незважаючи на наявність національних різновидів загалом на території України переважали НПА різних державних утворень, які не достатньою мірою враховували особливості України, мали регіональний характер, були заплутаними, громіздкими та подекуди розходилися з практикою. Певні аспекти цивільного права були неврегульованими, що обумовило офіційне визнання дії звичаєвого права на селі протягом всього періоду.

Список використаних джерел

1. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посібник з історії держави і права України. Львів : Вид-во ЛІВС, 2003. 156 с.
2. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ : Вид-во Київського університету, 1968. 171 с.
3. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві IV – XI ст. : монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 142 с.
4. Історія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
5. Бедрій М. М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 8(1). С. 179–184.

6. Кушинська Л. А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 89–94.
7. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект). Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2008. 204 с.
8. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2006. 280 с.
9. Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 1–9.
10. Рубаник В. Є. Інститут власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків : Легас, 2002. 352 с.
11. Белковец Л. П., Белковец В. В. История государства и права России : курс лекций. Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 2000. 216 с.
12. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків : Вид-во ХДУ, 1970. 154 с.
13. Шигаль Д. А. Особливості цивільного судочинства в мирових судах першої інстанції, створених за судовою реформою 1864 р. у Російській імперії. *Форум права*. 2008. № 2. С. 486–490.
14. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2002. 39 с.

References

1. Terliuk, I. Ya. (2003). *Istoria ukrainskoho prava vid naidavnishykh chasiv do XVIII stolittia [History of Ukrainian law from ancient times to the XVIII century]*. Lviv: Vydavnytstvo LIVS [in Ukrainian].
2. Tkach, A. P. (1968). *Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy [History of codification of pre-revolutionary law of Ukraine]*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu [in Ukrainian].
3. Kushynska, L. A. (2008). *Zvychaieve pravo ta yoho evoliutsiia u skhidnoslovianskomu suspilstvi IV – IX st. [Customary law and its evolution in East Slavic society IV - XI centuries]*. Kyiv: Vydavnytstvo MPU imeni M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
4. Chaikovskii, A. S. (Eds). (2006). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of the state and law of Ukraine]*. Kyiv: Yurinkom inter [in Ukrainian].
5. Bedrii, M. M. (2014). Istoryko pravovyi ohliad dzherel prava Kyivskoi Rusi [Historical and legal review of the sources of law of Kievan Rus]. *Molodyi vchenyi – A young scientist*, 8(1), 179 – 184 [in Ukrainian].
6. Kushynska, L. A. (1999). Pro dzherelo prava rusko-vizantiiskih uhod X st. [On the source of law of the Russo-Byzantine agreements of the tenth century]. *Ukrainskii istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 89-94 [in Ukrainian].
7. Bachur, B. S. (2008). *Instytut zemelnykh vidnosyn u tsyvilnomu zvychaevomu pravi Ukrainy v X – seredyni XIX st. istoryko-pravovyi aspekt [Institute of land relations in civil customary law of Ukraine in the X - mid XIX century (historical and legal aspect)]*. Odesa: ONU imeni I.I. Mechnyкова [in Ukrainian].
8. Usenko, I. B. (Eds). (2006). *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava IX – XIX st. [Legal custom as a source of Ukrainian law IX - XIX centuries]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Maikut, H. V. (2008). Lytovski statuty ta ih zastosuvannya v Ukraini [Lithuanian statutes and their application in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnih sprav – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 1-9 [in Ukrainian].
10. Rubanyk, V. E. (2002). *Instytut vlasnosti v Ukraini: problemy zarodzhennia, stanovlennia i rozvytku v period do 1917 roku: istoryko-pravove doslidzhennia [Institute of property in Ukraine: problems of origin, formation and development in the period up to 1917: historical and legal research]*. Harkiv: Legas [in Ukrainian].
11. Belkovets, L. P. & Belkovets, V. V. (2000). *Istoriia hosudarstva i prava Rossii. Kurs lektsii [History of the state and law of Russia. Lecture course]*. Novosibirsk: Novosibirskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
12. Lytvynenko, M. A. (1970). *Dzherela istorii Ukrainy XVIII st. [Sources of the history of Ukraine in the XVIII century]*. Kharkiv: Vydavnytstvo KhDU [in Ukrainian].
13. Shyhal, D. A. (2008). Osoblyvosti tsyvilnogo sudochynstva v myrovyykh sudakh pershoi instantsii, stvorenykh za sudovoiu reformoiu 1864 r. u Rosiiskii imperii [Features of civil proceedings in the magistrates courts of first instance, created by the judicial reform of 1864 in the Russian Empire]. *Forum prava - Law Forum*, 2, 486 – 490 [in Ukrainian].
14. Shandra, V.S. (2002). Instytut heneral-hubernatorstva v Ukraini XIX – pochatku XX st.: struktura, funktsii, arhivy kantseliarii [Institute of Governor-Generalship in Ukraine XIX – early XX centuries: structure, archives of the chancery].

functions, archives of offices]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.06.2021.